

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE KUZEY AFRİKA'DA MEZHEP TARTIŞMALARI VE GÜNÜMÜZE YANSIMASI

***DALKILIÇ, Mehmet**
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Bugünkü Fas, Cezayir, Tunus ve Libya sınırları içinde İslam'ın Kuzey Afrika'da yayılmasıyla birlikte Sünni-Şii ve Harici mezhepleri arasında VIII. Ve IX. yüzyıllarda dinî, siyasi ve kültürel anlamda ciddi tartışma ortamları yaşanmıştı. Bu süreçte yaşananlar bölgede Magrib ülkeleri de denen coğrafyanın İslam kimliğinde önemli izler bırakmıştı. Fatimiler Şii inançlarını Fas'tan Mısır'a kadar muktedir bir şekilde taşımışlardı. Hariciler ise hem bunlarla hem de Sünni Maliki iktidarlarla amansız bir mücadele vermişlerdi. Fakat güçlü Şii ve Sünni iktidarlar karşısında tutunamayarak Sahra Çölüne çekilmişler ve bugünkü Libya'nın Fizan bölgesinde Beni Hattab, Cezayir'in Tahert şehrinde Rüstemiler ve Mizab bölgesinde İbadiler, Fas'ta ise Midrariler hanedan devletlerini kurmuşlardı.

Kuzey Afrika'da ilk yayılan Sünni Maliki mezhebi açıklanan süreçte Murabitlar, Muvahhitler, Hafsiler ve Endülüs Emevileri sayesinde hakim konumlarını korumuşlardır. Mezhepler tarihi bilginlerinin, Haricî Sufriyye fırkasını Kuzey Afrika'daki varlığını yer yer söz konusu ederler. Nitekim Hicrî II. Asırdan itibaren, Mağrib ve Oman'da "Sufriyye" isminden açıkça söz edilmiştir. Bu sırada tarihçiler, kabilevî Hâricî gruplardan hem Sufriyye, hem de İbâziyye şeklinde söz etmeye başlamışlardır. Sünniler bir tarafa söz konusu Harici fırkaların birbirleriyle doktrinel mücadeleye girdikleri bilinmektedir. Ara sıra çatışma ciddî boyutlara ulaşmış ve genellikle bu isimler tamamen birbirini dışlamışlardır. Bu Sufriyye-İbâziyye kabile çatışması Sünni Maliki çatışmasının ötesinde bölge güvenliği açısından etkili olmuştur.

Şia Kuzey Afrika'da özellikle Fatimiler döneminde oldukça güçlü bir konumdayken bu devletin yıkılmasıyla Kuzey Afrika'da herhangi bir varlığından söz edilemez konuma gelmiştir. Hariciler ise daha ziyade

* İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

Libya'nın Cebel Nefusa, Tunus'un Cebre adası, Cezayir'in Mizab bölgesinde yakın zamanlara kadar küçük topluluklar halinde varlıklarını korudular. Sonuçta ise Sünni Maliki mezhebi Mağrib bölgesinin % 95'nin benimsediği bir mezhep konumuna geldi.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Afrika, Mezhep, Harici, Sünni, Şia, İslam.

ABSTRACT

The Sectarian Contentions in North Africa in History and its Current Reflections

With the spread of Islam in North Africa, during the 8th and 9th centuries, some significant religious, political, and cultural disputes took place among Sunnite, Shiite denominations and Kharijites, sect in today's Morocco, Algeria, Tunisia and Libya. These disputes left considerable marks on the Islamic identity of these North African countries. The Fatimids skillfully carried the Shiite belief from Fez to Egypt and Andalusia. The Kharijites on the other hand, fought relentlessly with these Shiites as well as the Sunni-Maliki government. However, they could not resist against powerful Shiite and Sunnite governments and withdraw toward the Sahara Desert, and established their own dynasties as Banu Hattab in Fizan, Rustemites in Algeria's city of Tahart, Ibadites in Mazrab and Daulat Midrari in Fes.

The Sunni-Maliki denomination maintained its predominant status by means of the Almoravid, Almohads, Hafside and Endulisian-Umayyads. The scholars of the history of Islamic sects talk about the existence of Sufriya and Ibadiya sects in North Africa. As a matter of fact, from the second Islamic century onward the names of Sufriya and Ibadiya have been mentioned noticeably. In that time, the historians called the 'tribal Kharijite groups' as Sufriya and Ibadiya. It is known that important doctrinal disputes took place between these Kharijite groups, let alone the Sunnites. From time to time, these disputes reached to a serious point that they ostracized each other completely. At the end, the doctrinal differences between these two groups led them fight each other even though they are both Kharijites. These tribal conflicts between the Sufriya and the Ibadiya had been very influential on the security of the region far beyond the conflicts between them and the Sunnite-Malikites.

The Shiites in the North Africa, especially during the Fatimid era, had a powerful status, however, with the collapse of the Fatimid, they fallen down to a state that nobody even mentions their existence. As the Kharijites, they maintained their existence up to the recent times, mostly

in the region of Jabal Nafusa of Libya, the Jabra island of Tunisia and the Algeria's Mizab region as small groups. Eventually Sunni-Maliki belief became the denomination of 95 % of population.

Key Words: North Africa, Sect, Kharijites, Sunni, Shi'ite, Sufriya, İslam.

Günümüzde mezhep çatışmalarının, ülkelere özellikle de İslam Ülkelerine ne derecede zarar verdiğini, dünyada meydana gelen olaylar bir kere daha hissettirmiştir. Araştırmamız bu tür mezhep çatışmalarının tarihsel süreçte toplumlara verdiği zararlara dikkat çekerek günümüzde aynı hataların tekrar etmemesi için gerekli altyapının hazırlanmasını amaçlamaktadır. Özellikle Iraktaki mezhepler arası çatışmalar bu tür araştırmaların önemini bir kere daha ortaya koymuştur. Komşumuz olmasına rağmen maalesef grupları tanımakta oldukça güçlük çekilmiş ve hatta basın ve yayın organlarında bilgi eksikliği nedeniyle yanlış haberler yer almıştır. Bu nedenle Kuzey Afrika'da tarihsel süreçte meydana gelen olaylar çerçevesinde, problemleri çözümleyici fikirler üreterek entelektül platformlarda bilim adamları ve ilgililere sunacaktır. Irak başta olmak üzere birçok İslam Ülkesinde devam eden belirsizlik ve yönetim zafiyetleri iç ve dış güçlerin hemen her devirde olduğu gibi günümüzde de istismlara açık olan din ve mezheple ilgili inançlar nedeniyle çatışma ortamları yaratabilmelerini kolaylaştırmıştır. Bugünkü Fas, Cezayir, Tunus ve Libya sınırları içinde İslam'ın Kuzey Afrika'da yayılmasıyla birlikte Sünni-Şii ve Harici mezhepleri arasında VIII. ve IX. Yüzyıllarda dini, siyasi ve kültürel anlamda ciddi tartışma ortamları yaşanmıştı. Bu süreçte yaşananlar bölgede Magrib ülkeleri de denen coğrafyanın İslam kimliğinde önemli izler bırakmıştı. Fatimiler Şii inançlarını Fas'tan Mısır'a kadar muktedir bir şekilde taşımışlardı. Hariciler ise hem bunlarla hem de Sünni Maliki iktidarlarla amansız bir mücadele vermişlerdi. Fakat güçlü Şii ve Sünni iktidarlar karşısında tutunamayarak Sahra Çölüne çekilmişler ve bugünkü Libya'nın Fizan bölgesinde Beni Hattab, Cezayir'in Tahert şehrinde Rüstemiler ve Mizab bölgesinde İbadiler, Fas'ta ise Midrariler hanedan devletlerini kurmuşlardı.¹

Kuzey Afrika'da ilk yayılan Sünni Maliki mezhebi açıklanan süreçte

¹Mesela bk, Ebu'l-Hasen el-Eşari, Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Musallin, [İlk Dönem İslam Mezhepleri], (Çeviren: Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın), Kabalcı Yay. İstanbul, 2005, s. 97, 132. Ayrıca bk. Seksekî, el-Burhân, 18-19; Nâsir b. Abdülkerim el-Akl, el-Havâric evvelü'l-firak fî târihi'l-İslam, Riyad 1998, s. 50-51; Musa Lekbâl, el-Mağribi'l-İslâmî, Cezair 1981, s. 158 vd; Mehmet Salih Arı, Hariciler'in Kurduğu Devlet Rüstemiler, Ahenk Yayınları, 2007.

Murabitlar, Muvahhitler, Hafsiler ve Endülüs Emevileri sayesinde hâ kim konumlarını korumuşlardır. Mezhepler tarihi bilginlerinin, Haricî Sufriyye fırkasını Kuzey Afrika'daki varlığını yer yer söz konusu ederler. Nitekim Hicrî II. Asırdan itibaren, Mağrib ve Oman'da "Sufriyye" isminden açıkça söz edilmiştir. Bu sırada tarihçiler, kabilevî Hâricî gruplardan hem Sufriyye, hem de İbâzîyye şeklinde söz etmeye başlamışlardır. Sünniler bir tarafa söz konusu Harici fırkaların birbirleriyle doktrinel mücadeleye girdikleri bilinmektedir. Ara sıra çatışma ciddî boyutlara ulaşmış ve genellikle bu isimler tamamen birbirini dışlamışlardır. Bu Sufriyye-İbâzîyye kabile çatışması Sünni Maliki çatışmasının ötesinde bölge güvenliği açısından etkili olmuştur.²

Şia Kuzey Afrika'da özellikle Fatimiler döneminde oldukça güçlü bir konumdayken bu devletin yıkılmasıyla Kuzey Afrika'da herhangi bir varlığından söz edilemez konuma gelmiştir. Hariciler ise daha ziyade Libya'nın Cebel Nefusa, Tunus'un Cebre adası, Cezayir'in Mizab bölgesinde yakın zamanlara kadar küçük topluluklar halinde varlıklarını korudular. Sonuçta ise Sünni Maliki mezhebi Mağrib bölgesinin % 95'nin benimsediği bir mezhep konumuna geldi. Fakat mezhepler tarihi bilginlerinin, Haricî Sufriyye fırkasını ele alış tarzları, problemimizi en güzel bir şekilde tasvir edip ortaya koymaktadır. Hicrî II. asırdan itibaren, Mağrib ve Oman'da "Sufriyye" isminden açıkça söz edilmiştir. Bu sırada tarihçiler, kabilevî Hâricî gruplardan hem Sufriyye, hem de İbâzîyye şeklinde söz etmeye başlamışlardır. Bu fırkaların –eğer varsa– doktrinle ilgili olarak oldukça küçük ayrılıkları olmasına rağmen, ikisi de aynı alanlarda halk desteği için mücadele etmişlerdir. Ara sıra çatışma ciddî boyutlara ulaşmış olsa da, genellikle bu isimler tamamen birbirini dışlayan farklı fırkaları anlatmak için kullanılan etiketler manasına gelmez. Bu durum bir İbâzî geleneği izlenimini vermektedir ki, buna göre Mağrib'e gönderilen ilk Sufriyye ve İbâzîyye tebliğcilerinin sanki aynı deve ile oraya ulaştıkları tasvir edilir.³

Tarih kaynakları, Hâricî fırkaların, Abdullah b. Zubeyr'le düştükleri anlaşmazlık sonucu veya Yezid'in ölümü üzerine Basra'da hep birden ortaya çıkmış gibi gösteren rivayetler bulundurmakla birlikte, olayları ve tarihi süreci tespit edilmeden bu sonuca ulaşmanın pek mümkün olmadığı açıktır. Nitekim önceleri Hâricîler, başta Suriye olmak üzere Doğu

² Eş'arî, Makâlâtü'l-İslamiyyin, s. 103-133, 333; Keith Lewinstein, Making and Unmaking a Sect: The Here-siographers and the Sufriyya, [Bir Mezhep Yaratmak ya da Yaratmamak: Gûlat Araştırmacıları ve Sufriyye], (Çeviren: Mehmet Dalkılıç), İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. XIII, yıl: 2006; Mehmet Dalkılıç, Haricîlerin 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. XII, yıl: 2005.

³ Keith Lewinstein, Making and Unmaking a Sect: The Heresiographers and the Sufriyya, [Bir Mezhep Yaratmak ya da Yaratmamak: Gûlat Araştırmacıları ve Sufriyye], (Çev: Mehmet Dalkılıç), İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. XIII, yıl: 2006.

eyaletlerinde bulunmadıkları, Afrika'da ise ancak Abbasîler devrinden itibaren tanınmaya başlandığı bilinmektedir. Bu süreçte Hâricîlerin bulundukları yerlerdeki siyasî idareye karşı şiddetli isyanlar gerçekleştirdiği de bir vakıadır. Böylece tahkimden sonraki süreçte özellikle Kûfe ve Basra arasındaki el-Batâih'te üstlenmişler, ancak Hicrî 65 yılına gelindiğinde, başta Ezrakiyye, Necdiyye, Sufriyye ve İbâziyye kolları olmak üzere birçok gruba ayrılmışlardır. Ezrakîler, Nafi b. el-Ezrak'ın görüşleri etrafında toplanan ve en sert isyancı Hâricîlerdi. Gerçekleştirdiği isyanlar onlara Kirman, Fars ve diğer doğu eyaletlerinin egemenliğini geçici olarak temin etmişse de, hem kendisinin hem de Katarî b. el-Fucâe'nin ölümü ile sonuçlanan (78/698) olaylardan sonra, Ezrakîlerle diğer Arap unsuru ve mevalî arasında büyük anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Benimsediği görüş, tutum ve davranışlar açısından Sufriyye'nin, Hâricî fırkalar arasında en aşırı fikirleri savunan Ezârîka ile en mutedil, diğer bir ifade ile Ehl-i Sünnet'e en yakın olan İbâziyye fırkası arasında olduğu hatta İbâziyye'ye daha yakın bulunduğu görülmektedir.⁴

Hâricîlerin yayıldığı coğrafyayı söz konusu eden Eş'arî, onların el-Cezîre, Musûl, Ammân, Hadramut, Mağrib ve Horasan'ın bazı nahiyelerine hâkim olduklarını bildirdikten sonra, Sufriyye liderlerinden birinin Sicilmâse denilen yeri ele geçirip, kendi idaresini kurduğunu belirtmiştir. Öte yandan İbn Zübeyr'in valiliği devrinde, 65/685 ve 72/692 yılları arasında Arabistan Hâricîlerinden de söz edilmektedir ki, İmamları Ebû Tâlut, Necde b. Âmir ve Ebû Fudayk'ın çabalarıyla Yemâme, Hadramut, Yemen ve Tâif'i ele geçirmişler, ancak Haccac'ın takip ettiği yönetimi sonucu Yarımada'nın doğusunda bir süre daha yaşasalar da bölgede tutunamamışlardır. Nitekim Emevîler'in son döneminde ayaklanma imkânı bulan Dehhak b. Kays eş-Şeybânî'nin, el-Cezîre ve Irak'ta Abdullah b. Yahya ile Ebû Hamza'nın Arabistan'daki isyanları, tenkil suretiyle sona erdirilmiştir. Ancak Hâricîler, Basra'yı merkez edinip çevreye elçiler göndermek suretiyle varlıklarını sürdürmüşlerdir. Abbasîler döneminde Irak'ta ve civarındaki idare onları Doğu Arabistan, Kuzey Afrika ve Afrika'nın doğusuna yöneltmiştir. Afrika ve Endülüs'te Hâricî fırkaların toplum arasında tutunmasında İbâzîler'in önemli bir rol oynadığı kabul edilmektedir. Diğer Hâricî gruplar, Haccac tarafından alınan tedbirler sonucunda ağır bir yenilgiye uğratılarak sona erdirilmiş olmasına rağmen, Abdullah b. İbaz el-Murrî et-Temimî etrafında toplanan İbazîler ve yine aynı şekilde ılımlı görüşleriyle toplumsallaşma sürecinde önemli girişimlerde bulunan Sufriyye, varlığını günümüze kadar koruyabilen

⁴ Mehmet Dalkılıç, Hâricîlerin 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. XII, yıl: 2005.

Hâricî fırkaları olmuşlardır.⁵

Hâricîlerin tarih boyunca, Kuzey Afrika’da Kayravan, Libya, Tunus ve Trablus’ta geçici hükümetleri olmuştur. Bugün hâlâ Oman, Arab yarımadası, Libya, Madagaskar, Cezayir, Trablus, Doğu Afrika, Zengibar, Maskat ve Cerbe adasında yaşamaktadırlar. Hz. Ali döneminden itibaren siyasî idarelerle ters düşen Hâricîler, belki de daha rahat bir ortam bulabilmek veya kendi görüşlerini Ehl-i Sünnet coğrafyasından uzak ortamlarda yayabilecekleri düşüncesiyle, Kuzey Afrika’ya yerleşmeye çok erken dönemlerden itibaren ilgi duymuşlardır. Nitekim Zehebî’nin (ö. 748/1374) *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ* adlı eserinde naklettiğine göre, Hâricî fırkalardan Sufriyye ile ilgili görüşleri Mağrib’e ilk götüren kimse, İbn Abbâs’ın âzatlısı İkrime (ö. 107/725) olmuştur. Konuyla ilgili günümüze kadar ulaşan rivayetlerden, onu bu coğrafyaya yönlendiren kişinin, Ebu’l-Esved olduğu anlaşılmaktadır. O, Mısır’a gidince İkrime ile karşılaşmış ve İkrime’nin kendisine Mağrib halkının durumunu sorması üzerine Ebu’l-Esved; halkın kültür seviyesinin oldukça düşük olduğunu ve İslam hakkında hiçbir şey bilmediğini söylemiştir. Bunun üzerine İkrime Mağrib’e gitmiş ve orada Sufriyye fırkasının öğretilerini ilk defa olarak dillendirmiştir. Bu arada İkrime’nin Sufriyye başta olmak üzere çeşitli Hâricî gruplarına nispet edilmesi, onun bir Hâricî değil, uygulanan baskılar veya Emevî karşıtı tutumları nedeniyle her bir Hâricî grubunu Emevîlere karşı desteklemiş olmasından kaynaklandığını düşündürmektedir. Bu nedenle onun sadece bir grubun görüşleriyle yetinmemiş olabileceği de göz ardı edilmemelidir.⁶

Müslümanların özellikle 132/750 yılından itibaren söz konusu bölgeden uzaklaştırılma çabalarına rağmen, Hâricîlerin Emevî baskısı karşısında isyana yönelik tavırları Ehl-i Sünnet taraftarlarının da desteğini almasını sağlamış ve bölgede Müslümanlık yeni bir dinamizm kazanmıştır. Bu nedenle söz konusu tarihlerde Kuzey Afrika’nın hemen bütün bölgelerinde Hâricî fırkaların varlığından söz etmek mümkündür. Ancak

⁵ Mesela bk, Ebu’l-Hasen el-Eşari, *Makalatü’l-İslamiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, [İlk Dönem İslam Mezhepleri], (Çeviren: Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın), Kabalcı Yay. İstanbul, 2005, s. 97, 103-133; Şehristani, *el-Milel ve’n-ninal*, (trc. Mustafa Öz), s. 119-140; İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-Milel*, IV, 188-192; Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, Heidigerg 1925, s. 159-164; Houtma, *De strijd over het Dogma in den Islam tot op el-Ash’ari*, Leiden, 1875; Şerefeddin, “İslam’da İlk Fikri Hareketler ve Dini Mezhepler: Havaric”, *Darülfünun, İlahiyat Fakültesi mecmuası*, sayı 14, (1930), s. 4-16; Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Isparta 2001, s. 93-109; Ethem Ruhi Fırlı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 169 vd.; Azmi es-Sâlihî-Mustafa Öz, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 175.

⁶ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, (nşr. Şuayb Arnaut), Beyrut 1990, V, 20-27; a.mlf., *Mi’zânü’l-i’tidâl*, III, 96; İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-kübrâ*, Beyrut 1957, V, 293; Mizzi, *Tehzîbu’l-kemâl*, XX, 264-292; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-tehzîb*, VII, 267; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, Mısır 1353, s. 201; İbn Hallikân, *Vefayâtü’l-a’yân*, Kahire 1948, II, 428; Musa Lekbâl, *el-Mağribi’l-İslâmî*, Cezair 1981, s. 158 vd; Tayyar Altıkulaç, “İkrime el-Berberî”, *DİA*, XXII, 40-42.

Hâricî öğretilerine teveccühün giderek azalması ve hicrî dördüncü asrın ortalarından itibaren pek fazla taraftarının kalmaması da kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Bu durum bazı araştırmacıları Hâricîliğin siyasî bir hareket olduğunu düşünmeye sevk etmiştir. Yine de Hâricîlik bölgede sadece İslâm'ın yayılmasına katkıda bulunmakla kalmamış aynı zamanda çok sayıda Berberî din bilgini yetiştirerek engin bir bilgi birikimine yol açmıştır. Nihayet 184/800 yılından itibaren Hâricîler özellikle de İbâziyye fırkası kendi idarelerini kurmayı başarmışlardır ki, Tropili ve Kayravan'da Abbasî ordusu tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmasından sonra bile, İbn Rüstem'in Tâhert'te kurduğu Rüstemîler emirliği 296/909 yılına kadar sürmüştür. Yine bu dönemde Sufriyye fırkasına mensup Berberîler de Tlemsen'de küçük bir devlet kurmuşlardır. Bu iki topluluk yani İbâzîler ve Sufîler birçok bakımdan birbirleri ile uyum içinde olduklarından, 153/770 yılında Kayravan'ı geri almak amacıyla birleşmişlerse de, 155/772 yılında ağır bir mağlubiyet sonucu onu kaybetmişlerdir. Hicrî beşinci asrın ortalarına kadar zaman zaman haksızlıklar karşısında Sünnîlerin Hâricîleri desteklemiş olmalarına rağmen, Hâricî fırkalardan Sünnîlere yakın olanları hariç, diğerleri bu bölgede tutunamamışlardır.⁷

Çıkan ayaklanmalar ve kargaşalar Şîî-Fâtımîlerin kurulmasını kolaylaştırmıştır. Böylece Endülüs Emevî toplumunu yakından ilgilendiren coğrafyada Sünnî Mâlikîlik dışında birçok mezhep veya fırka kendine taraftar bulmuş hatta öyle bir zaman gelmiştir ki, Sünnî Mâlikî mezhebi mensupları ile Mağrib'te kurulmuş Muvahhidler, Şîî ve Hâricî mahallî idareler arasında şiddetli çekişmeler baş göstermiştir. Şimdi bu bilgiden sonra, Hâricîliğin genel tavrı karşısında Sufriyye'nin doğuşunu hazırlayan olayların tespiti yerinde olacaktır.

Hâricîlerin fırkalaşma süreciyle birlikte değişik faktörler nedeniyle çeşitli coğrafyalara dağıldığı ve faaliyetlerini bazen birbirinden bağımsız bazen de birlikte hareket etmek suretiyle yürüttüğü anlaşılmaktadır. Özellikle Yezid b. Muâviye'ye karşı Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer aldıktan sonra ondan isteklerine olumlu karşılık alamayan Hâricîler, topluca Mekke'den ayrılmışlardı. Ancak bu olayla birlikte Hâricîler farklı gruplara ayrılarak başta Basra ve Yemâme olmak üzere değişik merkezlere yerleşmişlerdir. Bu bağlamda onları genel olarak Kufe, Basra, Cezire ve Musul, Horasan, Güney Arabistan, Kuzey Afrika, Mısır ve Umman Hâricîleri şeklinde sıralamak mümkündür. Bütün bunlar arasında araştırmamızın konusunu oluşturan Sufriyye fırkası açısından Kuzey Afrika Hâricîleri ile Musul civarı Hâricîleri oldukça önemlidir. Zira Fars

⁷Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, s. 191-192; Ethem Ruhi Fiğlahı, "Hâricîler", DİA, XVI, 169-174.

bölgesinde isyanlar gerçekleştirep, kendi siyasi idarelerini kurmak amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunan Ezârika'nın aksine Sufriyye Musul ve Kuzey Afrika'da özellikle de bugün bir harabe halinde bulunduğu bildirilen Fas'ın Tilimsan, Tafilalt ve Sicilmâse bölgesinde çeşitli isyan faaliyetleri gerçekleştirmişler ve belki de burada tarihinin en uzun Sufriyye idaresini kurmuşlardır.⁸

İlmlî Hâricî fırkaları arasında yer almasına rağmen hemen bütün Hâricî gruplar gibi Sufriyye de fırsatını bulduğunda gayri meşru saydığı siyasî yönetimlere karşı isyandan çekinmemiştir. Bu durum gerek Emevî gerekse Abbasî idarecilerine karşı sürekli tekrarlanmıştır. Emevîlere karşı en şiddetli isyan Abdülmelik b. Mervân döneminde gerçekleştirilmiş, Mühelleb b. Ebî Sufre'nin çabaları ile Hâricîler önemli bir başarı elde edememiştir. Bu isyanlar Velîd b. Abdülmelk, Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz ve Hişam b. Abdülmelik dönemlerinde farklı Hâricî fırkaları tarafından sürdürülmüştür.

Sufriyye'nin gerçekleştirdiği siyasî faaliyetleri genel olarak üç gruba ayırmak mümkündür. Birincisi, Sufriyye Hâricîlerinin isyanları açısından onları idare eden iki lider, Salih b. Müserrih ve Şebîb'in, Haccac'ın Irak valiliği dönemindeki ayaklanmaları. İkincisi, Emevîlerin zayıfladığı son dönemlerinde Kuzey Afrika'da gerçekleştirdikleri isyanlar. Üçüncüsü ise, Abbasîler döneminde yaptıkları isyanlar ki, bunun sonucunda Midrârîler Devleti Kuzey Afrika'da Fas'ın Sicilmâse kentinde Sufriyyeler tarafından kurulmuştur. İlk devir siyasî olayların cereyan ettiği oldukça karışık bir toplumdaki kişilerin kimlik ve görüşlerini tespit etme, elde bulunan eserlerin kısıtlı olması nedeniyle oldukça zor bir durumdur. O hâlde öncelikle söz konusu kişilerin Sufriyye fırkası mensuplarından olduğunun tespit edilmesi gerekmektedir. İkinci olarak da Salih ve Şebib gibi liderlerin Sufriyye'den farklı bir fırka kurup-kurmadığı açıklığa kavuşturulmalıdır.⁹

Salih b. Müserrih'in¹⁰, daha önce bu bölgede bazı Hâricî isyanları çıkarılmış olmakla birlikte, Musul civarındaki Sufriyye ayaklanmasını başlattığı kaynaklarda yer almaktadır. Hatta Eşarî'nin bildirdiğine göre Salih, Sufriyye fırkasından isyan eden ilk kişidir.¹¹ Onun kişiliği ile

⁸Mesela bk. Musa Lekbâl, el-Mağribî'l-İslâmî, s. 158 vd; Nâyif Ma'rûf, el-Havâric fi'l-asrî'l-Emevî, Beyrut 2004, s. 107-180; Adnan Demircan, Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri, İstanbul 1966, s. 133-242; a.mlf., Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi, s. 117-130; Cem Zorlu, Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar, s. 167.

⁹ Mesûdî, Murûcû'z-zeheb, Paris 1877, I, 369 vd; Yâkût, Mu'cemü'l-Büldân, Leipzig 1973, I, 815 vd; Ethem Ruhi Fiğlalı, İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara 1983; Watt, Age., s. 42; Muhammed Ebû Zehre, İslam Mezhepleri, s. 90; Adnan Demircan, Din Siyaset İlişkisi, s. 129; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâricîler", DİA, XVI, 169-172.

¹⁰Kabileli ve hayatı hakkında bk. İbn Esîr, el-Kâmil, IV, 391.

¹¹Eşarî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, s. 128-131; Taberî, Tarih, VII, 103; İbn Esîr, el-Kâmil, IV, 391; Adnan Demircan,

ilgili kaynaklar farklı rivayetlere yer vermektedir. Bir kısmı Salih'in, ibadete düşkün zâhit bir kişi olduğunu bildirirken, diğer bazı kaynaklar onun Hâricîlerin kötülerinden biri olduğunu ifade etmektedir.¹² Klasik mezhepler tarihi kaynakları genellikle ondan Salih ve arkadaşları şeklinde söz etmektedirler. Nitekim *Eş'arî* "Ashâbu Salih" dedikten sonra, onun Sufriyye fırkası mensuplarından olduğunu söylediğini nakleder. O halde bu ifade, Salih'le birlikte isyan edenlerin Sufriyye fırkası müntesipleri olduğu ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda, *Şehristânî*, Salih b. Müserrih'in arkadaşlarından farklı bir görüşünün bulunmadığını ifade etmektedir.¹³ Nitekim *Eş'arî* de Sâlih'in diğer Hâricîlerden farklı bir görüşe sahip olmadığını belirttikten sonra, onun Sufriyye mensubu olduğunu söylemektedir.¹⁴ Bu duruma dikkat çeken araştırmacılar Salih'in ayrı bir fırka kurduğunu söylemenin mümkün olmadığını belirtmişlerdir.¹⁵

Salih b. Müserrih'in Sufriyye fırkası taraftarlarından olduğunu ortaya koyan en önemli olaylardan biri de, ayaklanma öncesi taraftarlarına yaptığı konuşmadır. Söz konusu hitabında o, kendilerine karşı savaş ilan edenleri öldürme konusunda acele etmemelerini, insanları haksız yere katledip mallarını almamalarını, aksi halde tasvip etmeyip karşı çıktıkları muhalifleri ile aralarında hiçbir fark kalmayacağını söylemiştir. Bu durumun onun gerek kişiliği, gerekse tercih ettiği daha ılımlı olan Sufî inançları ile uyum içinde olduğu görülecektir. Zira Salih arkadaşları ile birlikte bu gün Mardin iline bağlı Oğuz köyü olduğu bildirilen Dârâ'da oturmakta, çokça Ku'an okuyup, taraftarlarına dinî bilgiler vermek amacıyla konuşmalar yapmaktaydı. Bu hitaplarında hemen bütün Hâricîlerin genel karakteristik özelliği durumunda olan isyana hazırlıklarını, öldürülen arkadaşlarına imrendiğini vurgulayarak sağlamaya çalışmaktaydı.¹⁶

Kaynakların bildirdiğine göre Salih'in 75/695 yılında, Şebib b. Yezîd ve diğer arkadaşları ile birlikte hac amacıyla Mekke'ye gittiğinde, Şebib'in aslında Halife Abdülmelik'i öldürmek için orada bulunduğu yayılmıştı. Hâricîlerin hac esnasında benzer bir faaliyete kalkıştıkları bilinmemesine rağmen, bu durum Halifeye bildirilince, o da hac dönüşü Haccac'tan onların yakalanmasını istemişti. Kufe'de arkadaşlarını ziyaret ettiği sırada bu emirden haberdar olan Salih Kufe'den ayrılmakla kalmadı, siyasî idareye karşı ayaklanma zamanının geldiğini düşünmeye başladı.

Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri, s. 190-191; Ethem Ruhi Fırlı, "Hâricîler", DİA, XVI, 171-172.

¹²Taberî, Tarih, VII, 104; Adnan Demircan, Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri, s. 192.

¹³Şehristânî, el-Milel, s. 139-140.

¹⁴Eşarî, Makalâtü'l-İslâmiyyîn, s. 101 vd.

¹⁵Adnan Demircan, Din Siyaset İlişkisi, s. 121-122.

¹⁶Taberî, Tarih, VII, 106; G. Levi Della Vida, "Hâricîler", İA, V/I, 232-236.

Nitekim bütün arkadaş ve taraftarlarına gönderdiği mektup ve haberlerle ayaklanma konusunda planlar geliştirdi. Bu bağlamda sürekli yazışmalar yaparak iletişim halinde bulunduğu diğer bölgelerdeki taraftarlarından, isyan konusunda yardım istedi. Çok geçmeden yakın dostu Şebib'ten beklediği desteği buldu. Zira Şebib ona hitaben yazdığı mektubunda, onu isyan hususunda sadece desteklemekle kalmıyor, bunun bir an önce yapılması için teşvik edip kendisinin emirlerini beklediğini bildiriyordu. Bunu üzerine Salih, Şebib'i ikamet ettiği yer olan Dârâ'ya çağırması ve burada gerçekleştirilen buluşmada 76/1 Mayıs 695 tarihinde ayaklanma faaliyetlerinin başlatılması kararını almışlardır. Salih b. Müserrih güç birliğinin sağlanması amacıyla, çeşitli bölgelerde bulunan taraftarlarına elçiler göndererek isyana katılımların en üst seviyede olmasını sağlamaya çalıştığı kaynaklarda yer almaktadır.¹⁷ Salih b. Müserrih ve taraftarları isyan faaliyetlerine, Cezîre valisi Muhammed b. Mervan'ın bineklerini almak suretiyle başladılar. Dârâ'da toplanan yaklaşık yüz yirmi kişilik Sufri grup burada iki haftaya yakın bir süre kaldıktan sonra daha önce kararlaştırdıkları gecede ayaklandılar. Mervan b. Muhammed, Harran'dan Adiy b. Umeyra'yı bin kişilik bir orduyla onların üzerine gönderdi. Fakat Adiy'nin Salih'le savaşmak yerine, bugün Ceylanpınar (Ra's Ayn) ile Nusaybin arasında büyük bir köy olan Dûgân'a giderek, ona haber gönderip kendisiyle savaşmak istemediğini bildirmiştir. Adiy'nin başkaları ile savaş önerisine rağmen Salih, kendi görüşlerini kabul etmesini önermiş buna olumsuz cevap alınca, Dûgân'da bulunan Adiy'e ansızın saldırmış ve hazırlıksız yakaladığı ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Bu durumu öğrenen Muhammed b. Mervan, Salih'in üzerine 1500 kişilik ordudan oluşan iki ayrı komutan gönderdi. Salih ise, el-Haris b. Cavene'nin üzerine Şebib'i göndermiş, kendisi de Halid'in ordusuna karşı harekete geçmiştir. Küçük çaplı çatışmalardan sonra Sufri'ler, Şebib'in de tavsiyesi ile Musul ve Cezîre taraflarına yönelip, oradan Deskere'ye gittiler. Bu defa Haccac onların üzerine Kufelilerden oluşan 3000 kişilik başka bir ordu gönderdi. Bu arada Salih, Horasan yolu üzerindeki Celûlâ ve Bağdad-Hemadan yolu üzerinde bulunan Hânîkîn'e gitti. el-Haris'in ısrarlı takipleri sonucu Salih ve yaklaşık 90 taraftarı Müdebbic köyünde sıkıştırıldı. 17 Cemâziyel evvel 76/2 Eylül 695 yılında meydana gelen çatışmalarda Salih öldürüldü. Şebib ise sayıları yetmişe varan taraftarı ile kaleye girmeyi başardı. Bütün engelleri geçerek, geceleyin el-Haris'in kampına girip onu yaraladıktan sonra kaçmayı başardı. Salih, taraftarları arasında saygı duyulan bir kişiydi. Bu durum öldükten sonra da artarak devam etmiştir. Nitekim İbn Kuteybe'nin bildirdiğine göre savaştan önce mezarı başına gelinerek

¹⁷Taberî, Tarih, VII, 107; İbn Esir, el-Kâmil, IV, 393; Adnan Demircan, Hariciler'in Siyasî Faaliyetleri, 190-195; G. Levi Della Vida, "Hâriciler", İA, V/I, 232-234.

saçların tıraş edilmesi bir gelenek haline gelmişti.¹⁸

Sufriyye isyanları Salih'ten sonra onun yakın arkadaşı Şebib'le devam etmiştir. Onun Abbasî vali ve komutanlarını nasıl meşgul ettiğini, Şehristânî'nin şu ifadeleri açık bir şekilde anlatmaktadır: Şebib Haccac'ın yirmi dört emirini öldürmüştür. “Suvarileri ile her yerde idi, hiçbir yerde değildi.” diyen Wellhausen de bu duruma dikkatleri çekmiştir. Şebib iki yıl boyunca Haccac ve bölge komutanlarını meşgul etmiş hatta onlara ağır kayıplar verdirmişti. Fakat Haccac'ın ısrarlı takipleri sonuç vermiş 77/696 yılında gerek onun gönderdiği gerekse el-Hakem'in gönderdiği ordudan kaçarken nehirde boğularak ölmüştür. Şehristânî onun nehirde boğulurken “Bu aziz ve âlim olan Allah'ın takdiridir.” dediğini bildirmektedir. Böylece Sufriyye hareketi önce Salih'in, sonra da Şebib'in ölmesiyle Irak bölgesindeki gücünü kaybetmeye başladı. Ancak Kuzey Afrika'da bulunan Sufriyye Hâricîleri için aynı durum söz konusu değildi. Zira yukarıda ifade edildiği gibi gerek İbâzîler gerekse Sufriyye mensupları mutedil görüşleri nedeniyle Berberîler başka bir ifade ile mevâlî arasında hızla yayılmış ve çok geçmeden ayaklanmalar gerçekleştirecek güce ulaşmıştır. Sufriîlerin Irak'ta düşündüklerini gerçekleştirme imkânı bulamamasına rağmen, Kuzey Afrika'da özellikle İkrime ve taraftarlarının gayretleriyle 115/733 yılından itibaren kendilerini hissettirmeye başladıkları ifade edilmelidir. Berberî kabile reislerinden ileri gelenlerinin 122/740 yılı civarında Sufriyye fırkasına katılmasıyla güç kazanmıştır. Ebû Kurre'nin Tilimsan'da Sufriîlerin liderliğini ele geçirmesi ve 125/743 yılında “Emîrû'l-Mü'minîn” unvanıyla anılmasını istemesiyle birlikte, Sufriyye kendi idaresini kurma konusunda biraz daha kurumsallaşmıştır. Yaklaşık 40 yıl söz konusu imamın idaresinde ve sürekli değişik Berberî fırkalarının katılımlarıyla genişleyerek bölgedeki varlığını güçlendirmiştir. Ebu'l-Kâsım'ın 140/757 yılında Sufriyye'nin imamı olmasıyla birlikte, öncelikle kabilelerinin söz konusu fırkaya katılımlarını sağlamış, sonra da Abbâsi idaresinden uzakta Midrârîler Devletinin temelini atmıştır.¹⁹

Sonuç olarak bütün bunlar, Tarihte meydana gelen olayların iyi tahlil edilerek ortaya çıkmış veya çıkacak olan anlaşmazlıkların toplumlara zarar vermeden önlenmesini zorunlu hale getirmektedir. Günümüzde Özellikle İslam ülkelerinde Müslümanların, o ya da bu nedenle mezhep çatışmalarına girmiş olmaları sadece İslam ülkelerini değil aslında bütün ülkeleri veya insanlığı ilgilendirmektedir. Bu nedenle bu çalışma daha çok üçüncü Dünya ülkeleri diye bilinen daha az gelişmiş toplumlarda meydana gelmiş

¹⁸İbn Kuteybe, Maârif, Beyrut 1970, s. 180; Ethem Ruhi Fiğlalı, “Hâricîler”, DİA, XVI, 171 vd.

¹⁹Hüseyn Munis, Târîhu'l-Mağrib ve Hadâratuhu, Beyrut 1992, I, 335-338.

olaylar esas alınarak yasıtma metoduyla problemlerin çözümlenmesinde yardımcı olacak fikirleri üretecektir. 100 yılı aşkın bir süredir yapılmakta olan ICANAS sempozyumları ülkemizde ancak 70 yıl sonra yapılma imkânını bulmuştur. Bu proje tüm Dünya ülkelerinden ülkemize gelen bilim adamlarına, Atatürk'ün “Yurtta sulh cihanda sulh” parolasıyla mezhepler arası diyalogun önemini anlatma fırsatı sağlayacaktır. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek kurumunca yapılacak olan sempozyum bu bakımdan oldukça önemlidir.